

Ton Korver*

Wat is politikologie?

Bespreking van:

Meindert Fennema en Ries van der Wouden (red.), *Het politicologendebat. Wat is politiek?*

Van Gennep, Amsterdam 1982

Inleiding

In 1979 schreef Meindert Fennema, in reactie op een stuk van Saskia Poldervaart en Bob Reinalda: "De termen 'enge' en 'brede' politikologie spelen tot op de dag van vandaag een sleutelrol in de discussies rond de inrichting van het onderwijs aan de FSW-A" (Fennema 1979, p. 93). In de door Fennema en Van der Wouden geredigeerde bundel zie ik een verdere dokumentatie van die strijd om de politikologie in Amsterdam. 'Eng' sloeg op de methodische en inhoudelijke opvattingen zoals die werden uitgeleefd in het Amerikaans geïnspireerde 'behaviourisme'. In Amsterdam was prof. Hans Daudt hiervan de profeet. 'Breed' sloeg, in ieder geval aanvankelijk, op de met name door de studentenbeweging geventileerde wens, aspecten van maatschappelijke en politieke strijd centraal te stellen, er daarbij ook van uitgaand dat die strijd in een historisch perspectief moest worden geplaatst en gericht moest worden op verschillende vormen van emancipatie.

Met name in de bijdrage van *Saskia Poldervaart en Bob Reinalda* zijn een aantal van de oorspronkelijke inzetten goed te herkennen. Andere strijders van het eerste uur, zoals *Fennema en Siep Stuurman*, hebben inmiddels een 'gedifferentieerde' opvatting tot de hunne gemaakt, die ook in de bundel aan de orde komt. Om deze redenen vind ik de bundel interessant, ze maakt het mogelijk de vorming van een nieuwe opvatting over politikologie, aanvankelijk alleen gericht tegen de 'enge politikologie' van prof. Daudt en wat later gericht op een zelfstandig aanbod voor een studieopzet, te volgen. Maar de redacteuren willen duidelijk meer met de bundel. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de poging om nieuwe

benaderingen, die in het debat zelf niet speelden, aan het woord te laten komen. In een artikel van *Tim Flesseman*, 'Macht en politiek', worden zo in een zeer kort bestek een aantal opvattingen van Foucault en aanverwanten over 'bevolkingspolitiek' en 'mikro-fysika van de macht' geponeerd. Dat is leuk voor mijn verzameling, maar ik heb me afgevraagd wat de betekenis ervan is in het kader van deze bundel. Datzelfde heb ik gedaan bij lezing van het artikel van *Göran Therborn* over de politieke wetenschappen in de jaren tachtig. Kwalitatief vind ik het geen sterk stuk — het kwam op me over als een ongeïnspireerde intreerede — en ik zie weinig verbindingen met de Amsterdamse situatie in de politieke wetenschappen die in de rest van de bundel de toon heeft gezet.

De hoofdmoot van de bundel bestaat uit een viertal artikelen die de beoefening van de politikologie proberen te beredeneren vanuit een bepaalde opvatting over politiek. Poldervaart en Reinalda benadrukken daarbij de meer praktisch-politieke aspecten, Van der Wouden, Stuurman en Fennema de meer theoretisch-politieke. Deze bijzondere achtergrond — de beargumentering van een opvatting over politiek met het oog op een wenselijk geachte politikologiebeoefening — verklaart mijns insziens waarom het debat zich niet, zoals het merendeel van de internationale marxistische discussies over politiek, heeft toegespitst op de thematiek van de staat. Daarentegen richt de aandacht zich in de eerste plaats op een omschrijving van politiek. Ik zal daarom eerst de samenhang 'politiek — politikologie' iets uitwerken om daarna in te gaan op de samenhang 'politiek — staat'.

Politiek en politikologie

De studentenbeweging startte de aanval op de gevestigde politikologie, die in de jaren zestig in toenemende mate beperkt werd tot opinie- en verkiezingsonderzoek. Het alternatief moest een politikologie zijn waarin de maatschappelijke geworteldheid van onderzoeker zowel als onderzochte centraal stond. Het fundament van de politiek moest gezocht worden in de maatschappelijke strijd, zoals die door de studentenbeweging, de onderdrukte volkeren, de arbeidersbeweging en (we schrijven dan al de jaren zeventig) de vrouwenbeweging werd gevoerd. Politiek mocht niet worden beperkt tot stembus en processen van democratische wilsvorming. Politiek was in de eerste plaats strijd. In de marxistische theorie werd voor deze optiek de theoretische aansluiting gevonden. In die theorie staat de eenheid van theorie en praktijk, van studie en beweging voorop. In de opvatting van politiek als strijd en de opvatting van studie als de reflectie over die strijd met de inzet de doeleinden van de strijd te helpen

verwezenlijken, worden politiek en politikologie, studentenbeweging en studie een eenheid.

Deze oorspronkelijke motivatie klinkt nog helder door in de bijdrage van Poldervaart en Reinalda. Politiek staat bij hen in het teken van maatschappelijke bewegingen die strijd voeren en die zich daar ook als zodanig bewust van zijn. Het is dus niet zo dat bij hen, zoals hun voor de voeten is geworpen, alles politiek is. Zij maken echter een onderscheid dat gebaseerd is op de keuzes die mensen voor zich zelf maken in al die kwesties en op al die terreinen waar strijd geleverd wordt. Zij schrijven: "Groepen vrouwen die door de gezamenlijke bespreking van haar positie zich daarvan bewust worden zijn sociologisch interessant, maar worden politicologisch gezien pas belangwekkend wanneer zij zich van maatschappelijke tegenstellingen bewust worden en daadwerkelijk deel gaan nemen aan het proces van maatschappijverandering en -instandhouding" (p. 56). Het is de eenheid van strijd/beweging en keus die de identiteit van politiek bepaalt.

Bij de overige auteurs ligt dat – inmiddels – anders. Niet de strijd is daar de eerste term, maar de macht. Niet de beweging, de maatschappij, is het belangrijkste terrein van de politiek, maar de staat. Niet de praktijk definieert de politiek, maar de theorie. Fennema is daarin het meest uitgesproken. In zijn al vermelde reaktie uit 1979 op Poldervaart en Reinalda schrijft hij: "... politiek wordt de arbeidersstrijd respectievelijk de vrouwenstrijd eerst dan wanneer de staat bij die strijd betrokken raakt" (Fennema 1979, p. 96). Bij Stuurman is de redenering een andere, maar de uitkomst is gelijklopend. Hij schrijft: "Maar alleen in de staat *domineert* het politieke de andere (...) logica's; daarom is de staat toch een soort 'centrum' van het politieke in de maatschappij" (p. 79). En even verderop lezen we: "... in de politiek worden al deze logica's 'verwerkt', verbonden onder de dominantie van de machtslogica" (p. 82). Eenzelfde verbinding van politiek en staat, los van de strijd als eerste term, treffen we aan bij Van der Wouden. Deze voegt daar bovendien aan toe dat de ideeën over de eenheid van theorie en praktijk voortvloeien uit een aantal geschiedsfilosofische opvattingen over de klassenstrijd als 'motor' van de geschiedenis (p. 57). Van der Wouden geeft aan dat de veelgeciteerde 'krisis van het marxisme' precies een crisis is van de geschiedsfilosofische aspecten van het marxisme, en daarmee dus van de 'eenheid van theorie en praktijk' die aan het betoog van Poldervaart en Reinalda ten grondslag ligt.

Politiek als strijd, politiek als macht, als maatschappij en als staat. Het is wat merkwaardig om deze opvattingen tegen te komen in de elkaar uitsluitende vorm zoals ze in deze bundel worden

gepresenteerd. In de marxistische theorievorming over de politiek in de jaren zestig en zeventig komen deze opvattingen vanzelfsprekend ook aan bod, maar dan in de zin van elkaar aanvullend, niet elkaar uitsluitend. Zo maakt Poulantzas steeds een onderscheid tussen 'het politieke' (de juridisch-politieke structuren met de staat als centrum) en 'de politiek' (strijdvormen, klassepraktijken). Het is een van de zeer weinige onderscheidingen die Poulantzas heeft voorgesteld waar vrijwel *geen* tegenwerpingen op zijn gekomen. Behalve dan blijkbaar in het politikologendebat in Nederland, standplaats Amsterdam. Dat kan komen omdat men hier het debat over wat nu politiek is enigszins heeft vereenzelvigd met de kwestie van de eenheid van theorie en praktijk. De bijdrage van Ries van der Wouden is daar tamelijk uitdrukkelijk in (bijvoorbeeld p. 64).

Ik denk dat we die kwestie rustig kunnen laten voor wat ze is, zonder dat daaruit hoeft te volgen dat er 'gekozen' moet worden voor ofwel 'strijd', ofwel 'structuur'. Belangrijker lijkt me de koppeling met de politikologieopleiding. Zoals Fennema terecht heeft opgemerkt moeten we de bijdrage van Poldervaart en Reinalda zien als een vorm van politieke oppositie in een situatie (de afdeling politikologie in Nijmegen) die voor een historisch geïnformeerde en strijdbare wetenschapsbeoefening geen ruimte biedt (Fennema 1979, p. 98). Alleen vermoed ik dat de opvatting over politiek die bij Van der Wouden, Stuurman en hemzelf bestaat ook verklaard moet worden uit de opbouw van een politikologische studierichting en veel minder uit de 'eigen aard van het politieke'. De bundel had aan helderheid gewonnen als er meer over 'politiek voor politikologen' was gesproken en minder over politiek in het algemeen.

Politiek en staat

De marxistische theorieën over politiek en staat gaan vrijwel onveranderlijk uit van het model van basis (produktieverhoudingen, economie) en bovenbouw (juridisch-politieke structuren) zoals dat door Marx in het Voorwoord bij zijn boek *Zur Kritik der politischen Ökonomie* uit 1859 is beschreven. Dat model heeft als kenmerk onder meer dat men de basis betrekkelijk onafhankelijk van de bovenbouw kan bestuderen en verklaren. *Das Kapital* van Marx is daar een uitdrukking van. Daarin onderzoekt Marx de economische structuur van maatschappijen waarin de kapitalistische produktiewijze domineert. Politiek en staat komen daarin slechts voor als dat voor de verklaring van het functioneren van die produktiewijze noodzakelijk is. Dat brengt ons bij een tweede kenmerk van het basis-bovenbouwmodel, en wel dat daaruit vrijwel steeds een opvatting over politiek en staat spreekt waarin

het functioneren van de economie de voornaamste eisen teweegbrengt die via de politiek aan de staat worden gesteld. De basis is de onafhankelijke, de bovenbouw de afhankelijke variabele. De privé-toeëigening die het kapitalisme onderscheidt van bijvoorbeeld het socialisme, kreëert een rechtsvorm van het partikuliere eigendom waarin de economische verhouding een door de staat gegarandeerde juridische vorm aanneemt. De strijd tussen arbeider en kapitalist over de lengte van de arbeidsdag, die op basis van de economische verhoudingen alleen niet kan worden geslecht, wordt beslist door de staat. Deze stelt een wet vast die zowel voor de ondernemers als voor de werknemers geldt.

In de marxistische theorie wordt het model niet steeds dezelfde betekenis gegeven. Soms zien we dat het model vrij letterlijk wordt genomen: uit de veranderingen in de economie worden direct veranderingen in de politiek afgeleid, of omgekeerd: gebeurtenissen op het vlak van de politiek worden onderzocht op hun veronderstelde economische herkomst. Wat echter meer voorkomt is dat men datgene wat de kapitalistische produktiewijze onderscheidt van andere produktiewijzen en datgene wat de burgerlijke staat onderscheidt van andere staatsvormen met elkaar verbindt, *op basis* van de bijzondere kenmerken van de produktiewijze. Op die manier is men verschoond van het onoplosbare karwei het 'ontstaan' van de burgerlijke staat 'uit' de kapitalistische economie te moeten verklaren. Men heeft zich echter wel de mogelijkheid gekreëerd het primaat van de produktiewijze aan te houden, tegelijk met het bestaan van een 'relatieve autonomie' van de politiek. Met name in het debat dat is uitgelokt door de politieke theorie van Nicos Poulantzas zijn de voor- en nadelen van een dergelijke benadering bediscussieerd. In de bundel vinden we de sporen daarvan terug in de bijdragen van Stuurman en Van der Wouden.

Welke variant van het basis-bovenbouwmodel echter ook wordt aangehangen, men blijft daarin steeds met het probleem zitten dat politiek en staat betrekkelijk sekundair zijn, en in een uiteindelijk eenzijdige afhankelijkheid van de economie of de produktieverhoudingen staan. Men kan die afhankelijkheid wel loslaten (bijvoorbeeld Van der Wouden doet dat), maar daarmee is tegelijk de zin van het model zelf komen te vervallen. De "matrix" van politiek, economie en ideologie, dat wil zeggen de manier waarop deze niveaus onderling geled zijn (p. 65) is niets anders dan een herschrijving van de metafoer van basis en bovenbouw, inclusief de afhankelijkheidsverhoudingen tussen deze niveaus. In de tweede plaats zijn de relaties tussen deze niveaus, instanties of sferen (deze drie termen worden veelal door elkaar heen gebruikt) van een

nogal 'extern' karakter. De staat bijvoorbeeld intervenueert 'in' de economie, dat wil zeggen staat er in eerste instantie buiten. De staat intervenueert 'in' de klassenstrijd, dat wil zeggen staat er in eerste instantie buiten. De staat is daarom ook niet 'organisch' verbonden met de maatschappij. Eerder kunnen we in de gebruikte terminologie het instrumentele, 'externe' van de relatie lezen. Zoals de afhankelijkheidsverhoudingen worden aangeduid met termen als: bepaling, dominantie, determinatie, matrix, relatieve autonomie, worden de meer konkrete mechanismen die staat en maatschappij verbinden aangeduid in termen als: machine, apparaat, instrument, uitvoerend comité en 'interventie'. Dit 'externe' vind ik ook in de opvatting over politiek van de auteurs in de bundel. Bij hen is het immers de maatschappij (van de ontwikkeling van de economie tot en met diverse vormen van strijd) die de problemen genereert die vervolgens, willen ze 'politiek' zijn, door de staat worden geselecteerd. Het criterium van politiek is daar de staat. Dat heeft als nadelige konsekwentie — die door Poldervaart en Reinalda ook wordt aangevallen (p. 54) — dat het gros van de nieuwe bewegingen per definitie buiten de politiek vallen *totdat* ze op de een of andere manier door de staat worden 'erkend' (die erkenning kan trouwens ook een verbod betekenen, of vervolging, dat doet hier op dit moment niet ter zake).

Een dergelijk politiekbegrip loopt dus nogal eens achter de feiten aan en het is maar de vraag of dat de bedoeling kan zijn. Maar gegeven dit opvallende, en door de auteurs ook niet ontkende, nadeel van hun politiekomschrijving, is het des te spijtiger dat van een discussie over het door hen gehanteerde staatsbegrip is afgezien. Alleen Stuurman gaat op de kwestie van de staat in, maar op zo'n wijze dat zijn omschrijving van politiek en zijn omschrijving van de staat haaks op elkaar staan. In de politiek gaat het om het "proces waarin maatschappelijke conflicten worden 'uitgedrukt', 'verbonden' en 'opgelost' in (staats)apparaten, en dat qua vorm verloopt volgens de 'mechanica van de macht' " (p. 78). Zodra het over de staat gaat, wordt de redenering vrijwel 180 graden omgekeerd. Zo omschrijft Stuurman de vele soorten staats-interventies in deze eeuw als volgt: "Object van al deze interventies is de complexe samenhang tussen nieuwe organisatievormen van het maatschappelijk leven, nieuwe ideologieën en psychologische processen. Gramsci's idee om het begrip 'staat' breder op te vatten dan de centrale apparaten van de machtsuitoefening en de economische politiek maakt het mogelijk deze ontwikkeling te begrijpen als een vertakking van de politieke instantie door steeds nieuwe delen van het 'maatschappelijk lichaam' " (pp. 80-81). Politiek is hier dus niet de transformatie

van maatschappelijke conflicten in de staat, maar veeleer de uitbreiding van de staat in de maatschappij, de "reconstructie" (p. 87) van de maatschappij volgens een politieke logika. De opvatting van politiek en staat is hier veel 'organischer' en beantwoordt meer aan de omschrijving van de staat die we bij Gramsci aantreffen: "... het gehele complex van praktische en theoretische activiteiten waarmee de heersende klasse niet slechts haar dominantie rechtvaardigt en in stand houdt maar waarmee ze erin slaagt de actieve instemming te winnen van hen die beheerst worden..." (Gramsci 1971, p. 244). Het lijkt me dat deze staatsopvatting in de tegenwoordige discussies over zulke nauw verbonden onderwerpen als bureaucratie, welzijnswerk en (neo-)korporatisme een grotere rol zou moeten spelen dan ze nu doet.

De bundel als geheel overziend kan ik een zekere teleurstelling niet verhelen. In het debat over de kapitalistische staat, waar de marxistische discussie van de laatste vijftien jaar op gekoncentreerd is geweest, heeft dit politikologendebat een voornaam stilzwijgen bewaard. Voor dat debat moeten we nog steeds terecht bij het al in 1976 verschenen nummer van het Nijmeegs tijdschrift *Te Elfder Ure* over marxistische staatstheorie. Ook op het punt dat de inzet vormde van de bundel, de vraag: wat is politiek?, vind ik dat de bundel niet erg uit de verf is gekomen. De reden ervoor is dat er een — mijns inziens weinig geslaagde — poging is gedaan een debat over politikologie aan te kleden als een debat over politiek. Als geheel is daarom de bundel voor mij niet gelukt.

Literatuur waarnaar verwezen wordt:

M. Fennema (1979), *Waarom een enge definitie van politiek?*, - *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, jrg. 2 nr 4, december.

Te Elfder Ure 23 (1976).

A. Gramsci (1971), *Selections from the Prison Notebooks*, Londen.